

Досліджено генезу патріотизму в історії педагогічної думки на основі понятійно-генетичної структури категорії "патріотизм", яка належить до найбільш абстрактних теоретичних об'єктів, що виробило людство протягом свого історичного розвитку.

Исследован генезис патриотизма в истории педагогической мысли на основе понятийно-генетической структуры категории "патриотизм", которая принадлежит к наиболее абстрактным теоретическим объектам, выработанным человечеством на протяжении своего исторического развития.

The category-concept means of the problem of patriotism is studied, that presupposes the analysis of the category of patriotism in the context of the most generalized conceptual approaches to determination of patriotism in the wide scientific understanding, that allows to define the most substantial signs of this important personality and public phenomenon.

ГЕНЕТИЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ПОНЯТТЯ ПАТРІОТИЗМУ В ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ

O. С. Колодій

Державні документи України, зокрема "Концепція виховання особистості в умовах розвитку української державності", "Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності" одним із головних завдань виховання учнівської та студентської молоді визначають виховання в особистості любові до Батьківщини, усвідомлення свого громадянського обов'язку на основі національних і загальнолюдських духовних цінностей, утвердження якостей громадянина-патріота України як світоглядного чинника розвитку культурного і творчого потенціалу нашого народу.

Таким чином, патріотизм постає одним із головних пріоритетів у процесі розбудови сучасної системи виховання. Зазначена тенденція певним чином укорінена у весь цілісний лад світового розвитку. Патріотизм є наріжною духовною цінністю, яка знаходить своє висвітлення у працях філософів, науковців, педагогів: Аристотеля, Платона, Протагора, Сократа, Цицерона, Т. Мора, Т. Кампанелли, Ф. Рабле, Я. Коменського, П. Гольбаха, Ж.-Ж. Руссо, Г. Песталоцці, Й. Гердера, А. Дістервега, І. Канта, Г. Гегеля, К. Д. Ушинського, С. Гессена, А. Грамши, К. Поппера.

Сучасні аспекти формування патріотизму дітей та молоді досліджують І.Д. Бех, В. О. Білоусова, О. І. Вишневський, М. Д. Зубалій, П. Р. Ігнатенко, В. Г. Кузь, М. В. Левківський, Г. П. Пустовіт, Ю. Д. Руденко, А. Й. Сиротенко, М. Г. Стельмахович, О. В. Сухомлинська, К. І. Чорна, М. Д. Ярмаченко тощо.

Поглиблення аналізу патріотизму в контексті його генези та загальних закономірностей розгортання цієї категорії в історії педагогічної думки дозволить зрозуміти логіку формування цього інтегрального особистісного новоутворення в учнівської та студентської молоді. Завданням статті є

аналіз генези патріотизму в історії педагогічної думки на основі понятійно-генетичної структури категорії "патріотизм", що належить до найбільш абстрактних теоретичних об'єктів, які виробило людство протягом свого історичного розвитку.

Розгляд головних підходів до розуміння суті патріотизму дозволяє сформулювати таке визначення патріотизму, яке включає найважливіші ознаки цього суспільного явища та особистісного новоутворення [1; 5].

Суттєво, що патріотизм, особливо якщо виходить з причини його походження, виникає і розвивається як відчуття, що оформлюється за допомогою механізмів соціалізації і духовно-етичним чином збагачується. Важливим є також те, що розуміння розвитку відчуття патріотизму нерозривно пов'язане з його дієвістю, що в конкретному плані виявляється в активній соціальній діяльності, діях і вчинках, здійснюваних суб'єктом на благо Вітчизни.

Крім того, патріотизм як глибоко соціальний за своєю природою феномен є не тільки певним аспектом життя суспільства, але і джерелом його існування і розвитку, виступає як атрибут життезадатності, а іноді і виживання соціуму. При цьому одним із характерних проявів патріотизму є принцип державності, який виражається у тому, що важливим чинником історичного розвитку соціумів є держава як відносно самостійна, самодостатня, автономна суспільна сила.

А головним суб'єктом патріотизму виступає особистість, пріоритетним соціально-етичним завданням якої є усвідомлення своєї історичної, культурної, національної, духовної приналежності до Батьківщини як вищого принципу, що визначає сенс і стратегію її життя.

Дійсний же патріотизм полягає у його духовності, коли патріотизм як піднесене відчуття, незамінна цінність і джерело,

найважливіший мотив соціально значущої діяльності як найповніше виявляється в особистості, соціальній групі, що досягла вищого рівня духовно-етичного і культурного розвитку. Автентичний, духовний у своїй основі патріотизм передбачає безкорисливе служіння Бітчизні, безмежну відданість аж до самопожертвування.

Природно, що патріотизм має пройти певний шлях формування. Як засвідчує аналіз наукових джерел [1-8; 10], патріотизм зароджується і формується як відчуття, пов'язане зі світобаченням рідного краю, близького оточення, своеї мови в ранньому дитячому віці, що щільно пов'язане із чуттєвою сферою дитини, яка дозволяє інтегрувати патріотичний феномен на чуттєвому рівні. У зрілому віці це відчуття соціалізується, підноситься і все більш усвідомлюється, рефлексується, особливо в процесі здійснення конкретних видів суспільно-корисної діяльності.

Патріотичне виховання має здійснюватися як двоединий процес на психологічному (морально-психологічний процес формування почуттів, уявлень, звичок, настроїв, прагнень, норм патріотизму, вольових якостей) та ідеологічному і світоглядному (формування патріотичної свідомості, ідей, поглядів, переконань) рівнях.

Таким чином, формування патріотизму можна вважати вищим рівнем розвитку особистості, на якому особистість ідентифікує себе з Батьківчиною, Вітчизною, Все-світом, а її "Я" стає частинкою, нерозривно пов'язаною з безліччю інших "Я" соціуму, що в реальній дійсності і конкретній діяльності виявляється в єднанні їх відчуттів, цінностей, поглядів, норм, ідеалів, цілей, дій і вчинків, інтегральним моментом чого виступають вищі інтереси суспільства, активна реалізація ідеї служіння Вітчизні.

Загалом, патріотизм – це любов до Батьківщини, почуття відповідальності за її долю, готовність і здатність служити її інтересам та сприяння її успіхам у сферах внутрішнього життя й на міжнародній арені. Патріотизм – явище соціально-історичне. У різні епохи воно має різний соціальний і класовий зміст. У реальних соціально-історичних умовах кожний клас виражає своє ставлення до вітчизни через свої специфічні інтереси. В умовах розвитку капіталізму патріотизм є невід'ємною частиною суспільної свідомості, національної свідомості і самосвідомості людей. У період переходу від тоталітарних режимів до демократизму, формування правової суверенної держави і громадянського суспільства формується і утверджується загальнонародний патріотизм. У ньому поєднуються вірність Батьківщині, готовність служити їй і захищати її від ворогів з почуттям поваги до інших націй і народів, з відданістю інтересам творення вільного, демократичного суспільства, з демократичним рухом у всьому світі [8].

Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження дозволяє говорити про дві сфери – особистісно-психологічну і соціально-природну – де можна простежити актуалізацію поняття "патріотизм" у структурному та генетичному відношеннях.

При цьому як особистісно-психологічна, так і соціально-природна сфера у аспекті їх онто- та філогенетичного розгортання постають у розвитку, виявляють етапне діалектичне сходження: особистісно-психологічна сфера – від сфери чуттів до сфери самоусвідомлення (представленою Я-концепцією, рефлексією, саморегуляцією індивіда), а соціально-природна – від природно-екологічної до загально-цивілізаційної сфери. На всіх цих етапах відбувається розвиток категорії "патріотизму", її наповнення певним змістом відповідно до шести етапів розвитку людини та суспільства, які ми концептуалізуємо (рис.1).

Аналізуючи зміст патріотизму та його функції, виділимо патріотичні чуття (пов'язані із роботою аналізаторів чуттів учнів, студентів, таких як візуального, аудіального та кінестетичного аналізаторів, до яких у контексті навчальної діяльності дедалі частіше починають звертатися педагоги [9]), активність яких пов'язана із сприйманням сигналів із природного середовища (природних релізерів), що в сукупності виражают природно-екологічну сферу, яка оточує людину та є аспектом Батьківщини, що постає із загальнолюдських цінностей, на яку спрямовується патріотичне виховання дітей та молоді. З патріотичними чуттями пов'язана чуттєво-ідентифікаційна функція патріотизму, за допомогою якої людина чуттєвим чином ідентифікує себе зі своїм природним середовищем, відчуваючи певну чуттєву ностальгію поза його межами.

Патріотичні почуття (такі, як любов до свого рідного краю, батьківського дому тощо) виражают патріотизм на почуттєво-емоційному рівні та реалізують почуттєво-ідентифікаційну функцію патріотизму, за допомогою якої людина почуттєвим чином ідентифікує себе зі своєю родинною сферою, до якої, говорячи мовою філософії, входить і природно-екологічна сфера у знятому вигляді.

Патріотичні переконання, ідеологічні погляди кристалізуються на рівні взаємодії внутрішньої інтелектуально-когнітивної сфери індивіда і національно-ідеологічної сфери його існування та виявляють ідеологічну функцію патріотизму.

Патріотичні цінності, ідеали, моральні установки, які формуються на рівні ціннісно-мотиваційної сфери індивіда, що реалізується у сфері державних інституцій, таких, як школа, родина, державні органи влади тощо, виявляють морально-регулятивну функцію патріотизму.

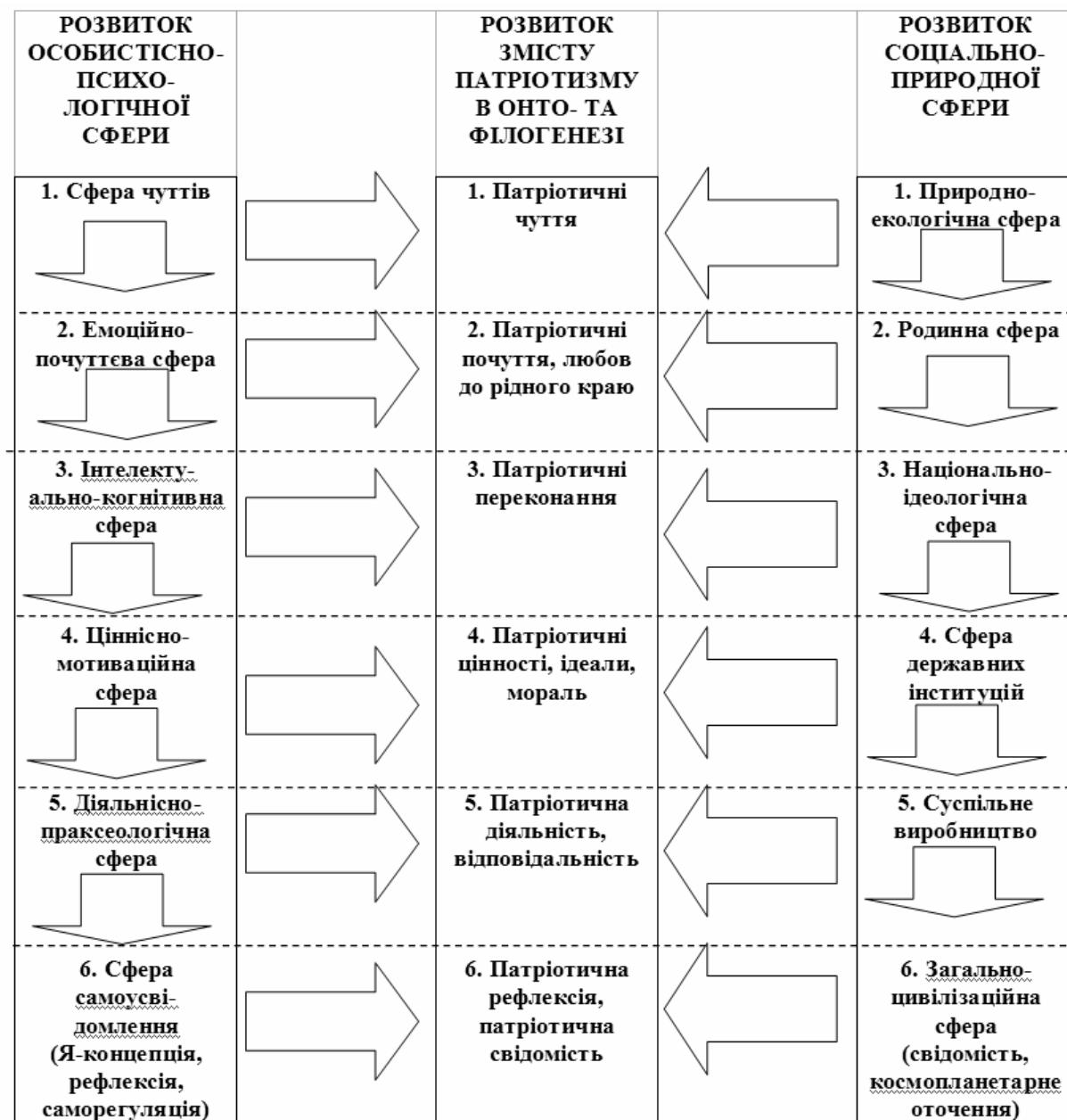

Рис. 1. Понятійно-генетична структура категорії "патріотизм"

Діяльнісно-праксеологічна сфера індивіда (що включає стилі його діяльності, вміння та навички з окремих її видів, зокрема із самовдосконалення), яка реалізується у сфері суспільного виробництва, виражає патріотичну діяльність – різні її види патріотичного спрямування, тобто такі, що *патріотичним чином мотивуються*. Так, наприклад, діяльність навчальна чи екологічного спрямування може бути реалізована саме через патріотичну мотивацію на основі певних патріотичних ідеалів та цінностей. Такий вид патріотичної діяльності виражє розвивально-перетворювальну функцію патріотизму.

Нарешті, на рівні Я-концепції людини, її цілісної особистості, сфери її самоусвідомлення, яка реалізується через загальноцивілізаційну сферу людини, соціальну психіку (тобто психіку певного соціуму [4]), ви-

являється патріотична рефлексія, патріотична свідомість, що виражає інтегруючу-світоглядну функцію патріотизму – вищий рівень його розвитку, де у знятому вигляді є всі попередні сфери людини та суспільства, всі особистісно-психологічні та соціально-природні феномени.

Ми вважаємо, що зазначена понятійно-генетична структура категорії "патріотизм" має відображати розвиток категорії патріотизму в історичному контексті розвитку людської цивілізації. Якщо прийняти до відома принцип певної ізоморфності розвитку людини в онто- та флогенезі, можна стверджувати, що зазначена структура дає можливість прослідкувати етапи розвитку патріотизму у процесі становлення людини як особистості.

Отже, розвиток патріотизму починається зі зміни патріотичних чуттів, що базується на чуттєвому сприйнятті людиною її близь-

нього природно-екологічного оточення, продовжується розвитком почуттєвої сфери (родинна сфера, яка викликає почуття прихильності та любові). Потім відбувається розвиток патріотичних переконань, цінностей, ідеалів, що реалізуються на основі взаємодії із національно-ідеологічним, державним оточенням людини. Пізніше спостерігається перехід до конкретних форм патріотичної діяльності на основі відчуття відповідальності людини за свою державу. На вищому рівні розвитку патріотизму розвивається патріотична рефлексія та патріотична свідомість, яка формується на основі сприйняття загальноцивілізаційного, ноосферного, космопланетарного чинника функціонування людини.

Справді, аналіз наукових джерел засвічує, що перші елементи патріотизму у вигляді таких почуттів людини, як прихильність до рідної землі, мови, традицій, формуються ще у виховних системах Стародавньої Індії, Давнього Китаю. Так, філософсько-етичне вчення Конфуція зводиться до суворого виконання приписаних обрядів, а головним у вихованні патріотизму у молоді, на думку видатного китайського мислителя, є знання історичної спадщини та дотримання звичаїв свого народу, шанування предків, повага до старших за віком і соціальним становищем.

Характерною ознакою культури Стародавньої Греції було гармонійне поєднання природи, суспільства і людини, коли громадянин визнавався абсолютною цінністю. Тому ідеалом виховання стала людина, розвинена фізично та розумово. Виховання у молоді почуття любові до Батьківщини, до свого народу тісно поєднувалося із моральним й естетичним вихованням.

Як засвічує історія педагогіки, у державах Стародавньої Греції патріотизм трактувався не лише як елемент прив'язаності людини до рідної землі та її атриутів (мови, традиції тощо), а й важлива цементуюча ланка формування громадянської свідомості, що поєднувала людей у єдине ціле як певний етнос, народ, для захисту інтересів окремої людини та держави.

Питання патріотичного виховання та становлення особистості людини-патріота (як суб'єкта, що виявляє любов до своєї родини, народу, держави) знаходять висвітлену у працях мислителів античного світу.

Таким чином, стародавній аспект розвитку людства у площині формування патріотизму виявляє рух від близького до дальнього оточення людини. Вищим рівнем розвитку патріотизму, якщо брати до уваги зазначену тенденцію, має бути патріотизм трансцендентний за вченням Мартіна Гайдегера, який переносить людину у метасоціальну площину (Царство Небесне) та виявляється на тлі розвитку релігійної свідомості людства.

Відповідно до діалектичної схеми розвитку можна спостерігати повернення до пред-

ставленої схеми розвитку патріотизму, але на вищому виткові розвитку. На рис. 1 можна знайти приклади всіх рівнів розвитку патріотизму, які ми розробили.

Епоха Відродження, певним чином зумовлена завершенням формування певного ряду національних централізованих європейських держав, сприяла розвитку нової ідеології і культури, виникненню нового раціонального, життєрадісного світогляду, що отримав назву гуманізм. Представники цієї епохи Е. Роттердамський, Ф. Рабле піддали критиці середньовічну холастичну систему виховання і протиставили їй виховання, яке розвиває людину розумово і фізично, привчає її до самостійного мислення, формує високі моральні якості згідно з гуманістичною мораллю.

Вищим проявом розвитку ідей епохи Відродження щодо рефлексії патріотичних почуттів у сфері педагогічної думки стали твори Т. Мора ("Утопія") та Т. Кампанелли ("Місто Сонця"), у яких змальовано картини держав, де всі жителі цілком інтегровані у сферу суспільного життя, а держава піклується про їх виховання і надає обов'язкову освіту рідною мовою.

Основоположник педагогіки Нового часу Ян Коменський заявляє, що знання мають бути доступні для всіх, оскільки тільки навчання і виховання людини робить її незалежним членом свого народу. Усвідомивши, що зникнення народів, держав завжди починається із утрати мовної культури народу, педагог здійснював навчання рідною мовою народу, яка, на його погляд, є основою патріотичної свідомості і виховання. Крім вивчення рідної мови Я. Коменський наполягав на пізнанні не тільки загальної історії, а переважно на скрупульозному вивчення історії свого народу, пізнанні природи своєї батьківщини. Зазначені національно-патріотичні ідеї чеського мислителя набули надзвичайного поширення у світі у період формування націй на тлі розвитку європейської та, загалом, світової цивілізації.

Великий внесок у цей процес зробив Ж.-Ж. Руссо, який у педагогічному романі "Еміль, або про виховання" стверджував, що людина є громадянином, ким би вона не була, і не може запропонувати суспільству ніякого майна, окрім самої себе, тому виховання нових людей – палких патріотів своєї батьківщини, борців за свободу народу, є головним завданням суспільства.

Швейцарський педагог Г. Песталоцці провівідавав у своїх працях і вперше використовував на практиці метод природовідповідного виховання любові до своєї мови, краю, народу шляхом ознайомлення дітей із минулім і сучасним рідного селища [7].

Німецький педагог І. Ф. Гербарт вважав, що моральність повинна бути не відомим обмеженням, "а життєвим принципом" [2, с. 171]. Виховання патріотизму як елементу моральності має ґрунтуватися на ідеї внутрішньої свободи, вдосконалення, при-

язні, добра і справедливості. На думку Гербarta, людина, вихована на основі цих ідей, ніколи не вступатиме в конфлікт із середовищем і завжди стоятиме на варті існуючого державно-політичного ладу в країні.

Таким чином, патріотизм у контексті виховання реалізується у національному вихованні людини. Термін "національне виховання" вперше було застосовано під час Французької буржуазної революції, що означувала становлення нового суспільного ладу, розвитку ідей суспільно-патріотичного виховання. Тому в національний Конвент Франції було представлено проект народної освіти ("План національного виховання"), який передбачав уведення загальної обов'язкової народної освіти ("озброєння" учнів корисними знаннями і вміннями, виховання патріотизму).

А. Дістервег, розвиваючи зазначені ідеї про національне виховання, у посібнику "Керівництво освітою німецьких учителів" зазначав, що педагогіка має вимагати спочатку виховання людини, а потім на основі цього – і виховання громадянина та члена нації. На думку педагога, національне виховання молоді тісно пов'язане з гуманним ставленням до людини, тому А. Дістервег розглядав національне виховання і гуманізм як процеси, що доповнюють один одного. Крилатою стала фраза вченого: "Людина – мое ім'я, німець – мое прізвище" [3].

Наприкінці XIX – на початку ХХ сторіччя разом із розвитком національних держав у педагогіці розвинених країн виникла низка реформаторських течій ("індивідуальна педагогіка", "соціальна педагогіка", "художнє виховання", "державно-громадське виховання", "моральна педагогіка", "нове виховання", "виховання за Песталоцці, Дістервегом" тощо), які базувалися на громадянському, тобто національно-патріотичному вихованні і культивували любов до свого народу, його мови, держави та її інституцій. Широко використовувався термін "виховання громадянина", в основі якого – виховання людини-патріота своєї Бітчизни.

Аналіз психолого-педагогічних, історичних джерел засвідчує: ідея патріотизму, яка посідає особливе місце у духовному житті суспільства, перебуває у центрі уваги науковців, державних, політичних діячів української держави та інших країн. Аналіз розвитку педагогічних поглядів дозволяє дійти висновку, що питанням виховання любові до землі своїх предків здавна приділялося багато уваги. Суттєво, що національними підвалинами, на яких базується національна філософія й педагогіка, є народний світогляд, який Д. Чижевський розглядав як національним чином зумовлене ставлення того чи іншого народу до світу та життя взагалі, яке виявляється в тому, що цей народ у світі любить і чого прагне, чого в житті він уникає, що в людині найвище оцінює, до чого ставиться негативно тощо [10, с. 210].

Протягом віків на основі виховного досвіду численних поколінь створювалася народна педагогіка, яка на сучасному етапі розвитку української держави досягла рівня концептуальної інтеграції (коли її на рівні певної методології можна використовувати у виховному процесі). У ній моральні цінності, норми поведінки набувають характеру традицій, де у певному концентрованому вигляді простежується рух від патріотичних чуттів, до почуттів, патріотичних цінностей, переконань, патріотичної свідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борищевський М. Й. *Національна самосвідомість особистості: сутність та шляхи становлення / М. Й. Борищевський // Система виховання національної самосвідомості учнів загальноосвітньої школи.* – К. : Райдуга, 1999. – С.189–219.
2. Гербарт И. Избранные педагогические сочинения / И. Гербарт. – Ред., пер. и прим. проф. Г. П. Вейсберга. Ввод. статья Н. К. Баумана и проф. Г. П. Вейсберга [Г'юганн Фридрих Гербарт], с. 5–46]. – Т. I. – М. : Учпедгиз. напеч. в Свердловске, 1940. – Т.І. – 292 с.
3. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения / А. Дистервег – М., 1956. – 374 с.
4. Донченко Е. А. Социальная психика / Е. А. Донченко. – К. : Наукова думка, 1994. – 207 с.
5. Каюков В. І. Патріотичне виховання учнів загальноосвітньої школи на геройческих традиціях українського народу: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника / В. І. Каюков. – Івано-Франківськ, 1998. – 17 с.
6. Онищук П. В. Педагогічні засади технології формування патріотичних рис у учнів шкіл, гімназій, ліцеїв: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Волинський держ. ун-т ім. Л. Українки / П. В. Онищук. – Луцьк, 1996. – 162 с.
7. Пестолоцци И. Г. Избранные педагогические произведения в 3-х т. – Т. 3. / И. Г. Пестолоцци. – М.: Изд. АПН РСФСР, 1965. – 398 с.
8. Петронговський Р. Р. Формування патріотизму старшокласників у позанавчальній виховній діяльності: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / АПН України. Інститут проблем виховання / Р. Р. Петронговський. – К., 2002. – 21 с.
9. Тарнопольський О. Б. Питання впровадження нейро-лінгвістичного програмування у викладанні іноземних мов / О. Б. Тарнопольський // Педагогіка і психологія. – 2001. – № 1 (30). – С. 43–49.
10. Чижевський Д. Український народний характер і світогляд / Д. Чижевський // Українознавство. – К. : Зодіак-Еко, 1994. – С. 208–212.

Стаття надійшла в редакцію 20.05.2010 ■